
Δημήτριος Σίσσιου
(Αρχαιολόγος)

ΤΟ ΠΟΡΤΡΕΤΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΣΕΡΒΟΚΡΑΤΙΑΣ

Αφηρημένη: Η μελέτη εστιάζει την προσοχή στην ανάδειξη των κειμένων που συνέβαλαν στην επιρροή της γραμματείας του αγίου Γρηγορίου Παλαμά στην εικονογραφία ορισμένων σκηνών, που εντοπίστηκαν σε ναούς της Καστοριάς. Μέσα από την ανάλυση των κειμένων διαφαίνεται η αποδοχή των ησυχαστικών απόψεων γύρω από σημαντικά δογματικά θέματα όπως η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Επίσης ερμηνεύεται η επωνυμία Νέος Χρυσόστομος σε σχέση με την αναφορά λειτουργίας ναού στην πόλη και εξηγείται ο συνεορτασμός των δύο αγίων.

Λέξεις κλειδιά: Γρηγόριος Παλαμάς, Ιωάννης Χρυσόστομος, Εκπόρευση Αγίου Πνεύματος, Ησυχασμός.

Η ιστορία του πορτρέτου του αγίου Γρηγορίου Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, στη δεύτερη ζώνη των μεταλλίων και πάνω από τη νότια είσοδο, αποτελεί από μόνη της γεγονός υψίστης σημασίας γιατί φέρνει στο προσκήνιο νέα ζητήματα προς διερεύνηση. Κατά τη γνώμη μας δεν μπορεί να μη σχετίζεται η τοποθέτηση της μορφής του με την επίδραση των κειμένων του στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Τα θεολογικά ζητήματα που ήταν χαρακτηριστικά για την δεύτερη φάση της ησυχαστικής διαμάχης θεωρούμε ότι είχαν και πολιτικό υπόβαθρο. Το τέλος της σύγκρουσης ανάμεσα στον Παλαμά και τον Βαρλαάμ στη σύνοδο του 1341 είχε ευκαιριακό χαρακτήρα, γιατί ακολούθησε ο αιφνίδιος θάνατος του Ανδρόνικου Γ' που οδήγησε σ' ένα νέο γύρο αντιπαράθεσης¹. Σ' εκείνη την χρονική συγκυρία ο γιός του Ιωάννης Ε' συμπλήρωνε τα εννέα χρόνια και ως εκ τούτου αδυνατούσε να εκτελέσει τα καθήκοντα του νόμιμου διαδόχου. Δύο πρόσωπα ήταν σε θέση ν' αναλάβουν τον ρόλο του αντιβασιλέα, κι' αυτά ήταν ο Μέγας Δομέστικος και φλογερός υπερασπιστής των ησυχαστών Ιωάννης Καντακουζηνός και ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας. Στην αντιπαλότητα ενεπλάκη και ο Αλέξιος Απόκαυκος, ο οποίος ευεργετημένος στην αρχή από τον Καντακουζηνό ως προς την ανάληψη υψηλών αξιωμάτων, στη συνέχεια άλλαξε στρατόπεδο

¹ Ioannis Cantacuzeni Historiarum Libri IV, I. 2. 9, 365-370.

Εικ. 1 Άγιος Γεώργιος
του Βουνού. Άγιος
Γρηγόριος Παλαμάς
Сл. 1 Свети Ђорђе ту
Вуну. Св. Григорије
Палама

και συμμετείχε μέχρι και στην κατασυκοφάντηση του². Μέχρι το 1350 η Θεσσαλονίκη γίνεται το επίκεντρο της ησυχαστικής σύγκρουσης, την οποία ο Καντακουζηνός περιέγραψε ως καταστροφική για το μέλλον της βυζαντινής αυτοκρατορίας³. Ποια θέση πήρε ο Παλαμάς απέναντι σ' αυτές τις εξελίξεις; Ο ηγέτης των ησυχαστών προσπάθησε να βρει τρόπους συμφιλίωσης ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές, προκειμένου ν' αποφευχθεί ο εμφύλιος, χωρίς όμως επιτυχία⁴. Αντίθετα στη θέση της ειρήνευσης εμφανίστηκε ο αφορισμός του Παλαμά από τον πατριάρχη Καλέκα και όπως ήταν φυσικό η απόσυρση και απομόνωση του στον Βόσπορο. Από τη άλλη πλευρά τον Ιούλιο του 1342 ο Καντακουζηνός αποκατέστησε επικοινωνία με τον κράλη Dušan από τον οποίο έγινε δεκτός με τιμές και υποσχέσεις για βοήθεια⁵.

Ραγδαίες εξελίξεις, οι οποίες οδηγούν στα δυτικά και νότια τον Στέφανο Dušan στην κατάκτηση των πόλεων, Βελέγραδα, Κάνινα και Κρόϊα και την άνοιξη του 1343, Φλώρινα, Έδεσσα και Καστοριά⁶. Οι περιοχές αυτές εντάσσονται πλέον στο σερβικό κράτος σύμφωνα με τις επιθυμίες της αριστοκρατικής φεουδαρχικής τάξης, που θέλει να αντικαταστήσει την βυζαντινή και υπ' αυτή την έννοια, η διάλυση της συμμαχίας με τον Καντακουζηνό είναι μια

² Љ. Максимовић, *Регенство Алексија Αποкавка и друштвена кретања у Цариграду*, ЗРВИ 18 (1978), 165-188, Μ.Δ. Κουμπής, *Η ησυχαστική έριδα και η εμπλοκή της στις πολιτικές εξελίξεις στη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου (1341-1347)*, Βυζαντινά 19 (1998) 235-281, D.M. Nicol, *The Last Century of Byzantium*, Cambridge 1993, 189.

³ Ioannis Cantacuzeni Historiarum Libri IV, 3, 34-35, 208-213.

⁴ Γρηγορίου του Παλαμά, *Πρός τούς εν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει σεβασμιωτάτους γέροντας*, 3 Συγγράμματα II, 511.1-4.

⁵ Nicol, *The Last Century*, 194-196.

⁶ Б. Ферјанчић, *Историја српског народа*, I, 519, М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 4-6.

Εικ. 2 Άγιος Γεώργιος του
Βουνού (Σχεδίο)

Сл. 2 Свети Ђорђе ту
Вуну. Св. Григорије
Палама (цртеж)

πράξη αναπόφευκτη⁷. Στις 25 Σεπτεμβρίου του 1345 μαζί με τις Σέρρες περνά στα χέρια του Στεφάνου Душан όλη η νοτιανατολική Μακεδονία⁸. Το μοίρασμα των νέων κτήσεων κάλυψε πρώτα απ' όλα τις ανάγκες των ευγενών του και μετά των Ρωμαίων-Ελλήνων που συμφώνησαν να τον βοηθήσουν και επέδειξαν διάθεση να τον υπηρετήσουν⁹. Ο Ζουπάνος Νικόλαος Bagaš¹⁰ είναι αυτός που σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη¹¹ κληρονομεί και διοικεί την περιοχή της Καστοριάς. Το ίδιο διάστημα ο Καντακουζηνός κτίζει παράταιρες συμμαχίες με Τούρκους εμίρηδες, ενώ στην κατεύθυνση αυτή τον μιμείται και η Άννα της Σαβοΐας με τον δυτικό κόσμο, υποσχόμενη να ασπαστεί την δικαιοδοσία της αγίας έδρας¹².

⁷ Ферјанчић, *Историја*, 520-522.

⁸ Γρηγοράς II, 247.

⁹ Γ. Οстрогорски, *Душан и његова властела*, 83-84, του ιδίου, *Серска област*, 96-97, Д. Κораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345-1371)*, ЗРВИ 31, Βеоград 1992, 45-122, του ιδίου, *Киp Дука Коресис-дворанин цара Стефана*, ЗРВИ 29-30, Βеоград 1991, 213-219.

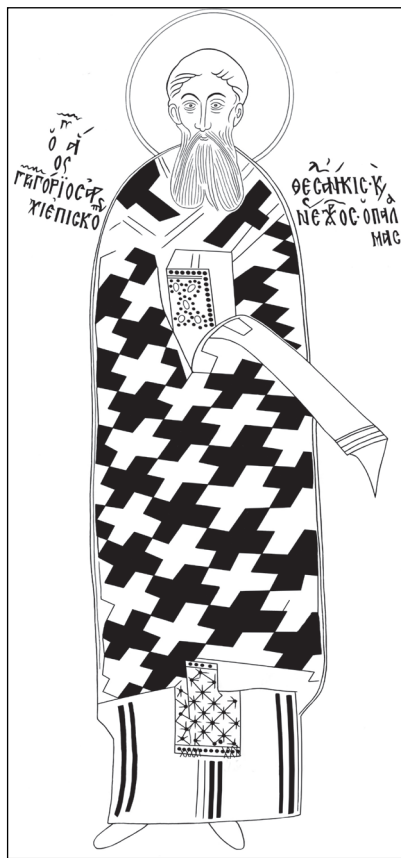
¹⁰ Ђ.Сп. Радојчић, *Феудална породица Багаш из Враћа*, Врањски гласник I, Врање 1965, 19-20.

¹¹ Laonici Chalcocondylae, *Historiarum Demonstrationes*, E.Darko (ed.), Budapest 1922-1923, Χαλκοκονδύλης, I, 26, «καὶ τὰ μὲν κατὰ τὴν Μακεδονίαν περὶ Ἀζιὸν ποταμὸν Ζάρκῳ ἐπέτρεψεν, ἀνδρὶ ἐς τὰ πρῶτα τιμῆς ἀνήκοντι παρ' ἑαυτῷ, τὰ δὲ ἀπὸ Φερρῶν ἔστε ἐπὶ Ἀζιὸν ποταμὸν Μπογδάνῳ ἀνδρὶ ἀγαθῷ καὶ τὰ ἐς πόλεμον οὐκ ἀδοκίμῳ, τὰ δὲ ἀπὸ Φερρῶν ἔστε ἐπὶ Ἰστρὸν Κράλῃ τε καὶ Οὐγγλέσῃ τοῖν ἀδελφοῖν, ὧν θάτερος μὲν οἰνοχόος ἦν τοῦ βασιλέως, ὁ δὲ ἕτερος ἵπποκόμος. τὰ μέντοι περὶ τὸν Ἰστρὸν Βούλκῳ τῷ Ἐλεαζάρῳ τοῦ Πράγκου ἐπέτρεψε, καὶ τὰ ἀμφὶ τὴν Τρίκκην καὶ Καστορίαν Νικολάῳ τῷ Ζουπάνῳ, καὶ τὰ περὶ Αἰτωλίαν Πρεαλούπη. τὰ δὲ περὶ Ὀχρίδα τε καὶ Πριλαπαίων χώραν οὕτω καλουμένην ἐπέτρεψε Μλαδένῃ εὐθύνειν, ἀνδρὶ οὐκ ἀγενεῖ».

¹² Nicol, *The Last Century*, 203.

Εικ. 3 Άγιοι Τρείς. Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς
Сл. 3 Свети Три. Св. Григорије Палама

Εικ. 4 Άγιοι Τρείς. Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς
Сл. 4 Свети Три. Св. Григорије Палама (цртеж)

Ενδιαφέρον έχουν και οι ειδήσεις από το Άγιον Όρος, όπου ο Dušan μετά την στέψη του σε τσάρο των Σέρβων και των Ρωμαίων τον Απρίλιο του 1346¹³, παρέμεινε για οκτώ περίπου χρόνια, επισκεπτόμενος μονές, ασχολούμενος με κτητορικές δραστηριότητες και συνδιαλεγόμενος με τον Παλαμά. Τις πληροφορίες για τις συναντήσεις τους τις αντλούμε από τον πατριάρχη Φιλόθεο. Στον εγκωμιαστικό του λόγο κάνει ευρεία αναφορά για την προσπάθεια προσέλκυσης του Παλαμά με προσφορές και δώρα χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο Παλαμάς παρέμεινε πιστός στον Καντακουζηνό. Όπως διαφαίνεται υπήρχε μια αμοιβαία εκτίμηση, η οποία τον επέτρεψε να μεταβεί ως απεσταλμένος του Dušan στην Κωνσταντινούπολη και να μεταφέρει μήνυμα στον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ και στον Καντακουζηνό. Έχουν ιδιαίτερη αξία οι πληροφορίες για το θέμα μας, επειδή αναδεικνύουν από την μια πλευρά την ευνοϊκή στάση της αγιορείτικης κοινότητας σχετικά με τη νομιμοποίηση των κατακτήσεων του τσάρου και

¹³ С. Пириватрић, Улазак Стефана Душана у царство, ЗРВИ 44-2 (2007), 381-409.

Εικ. 5 Εικόνα Μουσείου Πούσκιν
Сл. 5 Икона Музеја Пушкин

Εικ. 6 Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς
Сл. 6 Св. Јован Теолог, Св. Григорије Палама

από την άλλη οδηγούν στον συλλογισμό της μεγάλης αποδοχής του έργου του Παλαμά, είτε του αυθεντικού στην ελληνική γλώσσα, είτε του μεταφρασμένου στην σερβοσλαβική¹⁴.

Τα κείμενα που κρίνουμε ότι έχουν ξεχωριστή σημασία είναι κυρίως οι Αποδεικτικοί Λόγοι¹⁵, όπου γίνεται λόγος περί εκπορεύσεως του αγίου Πνεύματος και τα οποία εντοπίστηκαν μεταφρασμένα από την πρωταρχική τους μορφή στα ελληνικά σε δύο χειρόγραφα¹⁶, στο χειρόγραφο 88 της μονής Dečani και στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης της Βιέννης cod.Vind. theol. gr. 78. Το ελληνικό κείμενο, το οποίο ανασυντέθηκε από τον Κακριδή, μεταφράστηκε γύρω στα 1360 και αποτελεί ίσως την παλαιότερη παραλλαγή των Αποδεικτικών Λόγων του Γρηγορίου Παλαμά. Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στην διαπίστωση ότι τα συγγράμματά του μέσω Αγίου Όρους κυκλοφορούσαν και στη σερβοκρατούμενη περιφέρεια.

¹⁴ Α-Α. Ταχιάος, *Η επίδραση της ησυχαστικής θεολογίας στον σλαβικό κόσμο*, Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στην ιστορία και το παρόν. Πρακτικά διεθνών επιστημονικών συνεδρίων, Επ. Γ.Ι. Μαντζαρίδη, Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2000, 491-498.

¹⁵ Γρηγορίου του Παλαμά, *Συγγράμματα*. Εκδίδονται επιμελεία Π.Κ.Χρήστου. Τόμος Α΄. Λόγοι αποδεικτικοί.Αντεπιγραφαί.Επιστολαί του Βαρλαάμ και Ακινδύνου. Υπέρ Ησυχάζοντων. Εκδίδουν Β. Bobrinsky, Π. Παπαευαγγέλου, Ι. Meyendorff, Π. Χρήστου. Θεσσαλονίκη 1962.

¹⁶ Για την ανασύνθεση του πρωταρχικού ελληνικού κειμένου, βλ. Yannis Kakridis, *Dvoglavna reč ili dijalog Traktati Grogorija Palame o ishodenju svetoga Duha u srpskoslovenskom prevodu 14. veka*, Зборник Матице Српске за Филологију и лингвистику LIV/2 (2011), 59-70. Για τον κώδικα της Βιέννης, βλ. Ε.Καλτσογιάννη, *Δύο άγνωστα αποσπάσματα του δεύτερου αποδεικτικού Λόγου του Γρηγορίου Παλαμά περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, (cod.Vind. theol.gr. 78), Ελληνικά 59 (2009), 89-100.

Εικ. 7 Ταξιάρχης Απόζαρι. Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς

Сл. 7 Св. Арханђели. Св. Григорије Палама

Σύμφωνα με τα δεδομένα που παρατηρούνται ήδη από τον 13 αιώνα το θέμα της Αγίας Τριάδας απασχόλησε την ορθοδοξία επανειλημμένα και ειδικά την αρχιεπισκοπή Αχρίδας και την Καστοριά λόγω γειννίας με τον δυτικό κόσμο. Οι παραστάσεις αυτής της εποχής στην Παναγία Κουμπελίδικη¹⁷ και στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς¹⁸ είναι μάρτυρες αναμόχλευσης αυτών των συζητήσεων με πρόσχημα την ένωση. Η σύνθετη παράσταση της Ουράνιας Βασιλείας γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα¹⁹, θεωρούμε ότι είναι άλλη μια προσπάθεια δογματικής αποσαφήνισης μέσω των Αποδεικτικών Λόγων, στον διάκοσμο ενός μικρού ναού, στον οποίο ο κτήτορας είναι μοναχός. Συνήθως η αναζήτηση των αιτιών της διαμάχης²⁰ κατέληγε σε διαπιστώσεις, όπως ότι πρόκειται για καθαρά πολιτική σύγκρουση, για διένεξη κοσμικού κλήρου και μοναχισμού, για σύγκρουση αριστοτελικών και πλατωνικών, για αντιπαράθεση δύο διαφορετικών παραδόσεων στους κόλπους της ορθοδοξίας. Οι έρευνες όμως των τελευταίων δεκαετιών με μια τεράστια βιβλιογραφία πείθουν ότι πρόκειται σαφώς για σύγκρουση ανατολικής και δυτικής παράδοσης. Την έριδα προκάλεσε ο οπαδός

του δυτικού σχολαστικισμού, μοναχός Βαρλαάμ ο Καλαβρός, ο οποίος βρήκε συμπαράστατη σε πολλές από τις απόψεις του, τον Γρηγόριο Ακίνδυνο²¹. Το θεολογικό πρόβλημα στην πραγματικότητα αφορούσε στον Τριαδικό Θεό²² και

¹⁷ Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 85-89.

¹⁸ Μ. Παϊσίδου, Η ανθρωπόμορφη Αγ. Τριάδα στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς, ΕΕΣΜ, Θεσσαλονίκη 2001, 371-392.

¹⁹ Ι. Σίσσιου, Μια άγνωστη σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς, ΕΕΣΜ, Θεσσαλονίκη 2001, 511-536.

²⁰ J. Meyendorff, *Introduction a l'etude Gregoire Palamas*, Paris 1959, G. Ostrogorski, *Svetogorski isihasti i njihovi protivnici*, Sabrana dela 5, Beograd 1970, 203-223, Π. Χρήστου, Ο Γρηγόριος Παλαμάς και η θεολογία εις την Θεσσαλονίκη κατά τον 14 αιώνα, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1959, D. Bogdanović, *Jovan Lestvičnik u vizantijskoj i staroj srpskoj književnosti*, Βеоград 1968, 147-175.

²¹ Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος γεννήθηκε στον Πρίλαπο της Άνω Μακεδονίας γύρω στα 1300. Μετά την ολοκλήρωση των βασικών σπουδών στην Πελαγονία εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου συνέχισε τις σπουδές του κοντά στον Θωμά Μάγιστρο και τον αρχιδιάκονο Βρυέννιο. Κατά την παραμονή του στη Θεσσαλονίκη συνδέθηκε με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό και τον Γρηγόριο Παλαμά.

²² Α. Ράντοβιτς, Το μυστήριον της Αγίας Τριάδος κατά τον Άγιον Γρηγόριον Παλαμάν,

το αντιλεγόμενο σημείο ήταν η εκπόρευση του αγίου πνεύματος²³. Μέσα από την έρευνα έγινε ευρύτερα γνωστό ότι η Παλαμική διδασκαλία είχε μεγάλη αποδοχή στην περιοχή της αρχιεπισκοπής Αχρίδας²⁴.

Στην βορειανατολική πλευρά της πόλης της Καστοριάς γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκε μια ξεχωριστή κτητορική δραστηριότητα σε εκκλησιαστικά κτίσματα μικρών διαστάσεων, στα οποία από το πρόγραμμα που φιλοξενούν εντοπίζουμε την επίδραση μοναστικών κύκλων. Πρόκειται για μονόχωρους ναούς με παρόμοια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά: ο Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα²⁵, ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτση²⁶ και ο Άγιος Γεώργιος του Βουνού²⁷. Από την διακόσμηση αυτών των εκκλησιών θα ξεχωρίσουμε ορισμένες παραστάσεις που πιστεύουμε ότι επηρεάστηκαν από τους δύο ομότροπους αγίους Παλαμά και Χρυσόστομο. Στο πρόγραμμα του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα τονίζεται η ενοποιημένη σύνθεση Αγίας Τριάδας και Ουράνιας Βασιλείας. Το κεντρικό τμήμα της παράστασης²⁸ του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα, που περικλείεται από την δόξα, συγκρατούν τα πολλυόμματα Χερουβείμ και τα Σεραφείμ, έτσι όπως το κάνουν και σε άλλες θεοφάνειες. Συμπυκνώνεται δηλαδή το νόημα της αιώνιας Βασιλείας του Θεού, με τη μονάδα που υφίσταται τριαδικά²⁹, με την τέλεια απουσία κάθε στοιχείου υπαρκτικής αυτοτέλειας, με τον άσαρκο και σαρκωμένο Λόγο, με την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Το μεθόριο μεταξύ κτιστού και ακτίστου καταλαμβάνει στα

Θεσσαλονίκη 1973, 79-101.

²³ Στο ίδιο 143-169, όπου παρουσιάζονται τα κύρια σημεία, όπως: 1. Η ουσία της Τριάδος δεν είναι το αυτό προς την αιώνιον ενέργειαν αυτής. Η ουσία είναι αμέθεκτος, η δε ενέργεια μεθεκτή. 2. Η καθ' ύπαρξιν προέλευσις του Υιού και του Πνεύματος ανήκει εις τον χώρον της υπερουσίας και αμεθέκτου ουσίας, γινομένη εκ της ουσίας κατά την Πατρικὴν υπόστασιν, δηλαδή είναι έργον μόνου του Πατρός. 3. Η ύπαρξις δεν είναι το αυτό προς την φανέρωσιν, ακριβώς επειδή η ουσία είναι άλλο τι της ενεργείας και διότι αὕτη ως εκ της φύσεως της είναι ανέκφαντος. 4. Η κατ' ἐνέργειαν φανέρωσις είναι κοινόν έργον του Πατρός του υιού και του Αγίου Πνεύματος, γίνεται δε εκ του Πατρός δια του Υιού εν Αγίῳ Πνεύματι. 5. «Θεός καὶ Θεοῦ ὑπαρξις πρὸς ἕτερον οὐκ ἔστιν, οὐδὲ δίδοται τινι. Ἀλλὰ καὶ ἀναίτιός ἐστιν, αὐτὸν αἰτίαν ἔχων τὸν ἐξ οὗ ὑπάρχει ἀναίτιως, ἀλλ' οὐκ ἐξ' αὐτοῦ ὑπάρχων δι' αἰτίαν (Λόγοι αποδ. Β', 48, 122)» 6. Η φανέρωσις της τριαδικῆς ενεργείας είναι η «δι' αἰτίαν» και «ἐν χρόνῳ φανέρωσις ἀφορώσα εἰς τὴν κτίσιν. Ἡ ἐνέργεια οὐσα τὸ κοινόν τῶν προσώπων καὶ ἐκ τῆς κοινῆς τρισυποστάτου οὐσίας ἐξ αἰδίου πηγάζουσα, προϋπάρχει τῆς φανερώσεως τῆς ὡς ὁ ὑπερβάλλον αἰώνιος πλοῦτος τῆς Τριαδικῆς ὁμοουσίῃς θεότητος.

²⁴ Α.-Ε. Tachiaos, *Le monachisme serbe de saint Sava et la tradition hesychaste athonite*, Hilendarski zbornik I, Beograd 1966, 83-89.

²⁵ Ε.Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικῆς την εποχὴ των Παλαιολόγων (1360-1450)*, Θεσσαλονίκη 2016, 75-103.

²⁶ Ο.π. 169-199, Ι. Σίσσιου, Ο άγιος Νικόλαος του Κυρίτση στην Καστορία και ο άγιος Γεώργιος στο Πόλοσκο, *Нини и Византија* 9 (Нини 2011), 321-347.

²⁷ Ο.π. 105-146, Α. Trifonova, *Η απεικόνιση του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Νέο στοιχείο για την χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού*, Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011) 85-94, Ι. Σίσσιου, *Ο άγιος Γεώργιος ο Γοργός, προστάτης του κτήτορα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού*, *Нини и Византија* 16 (Нини 2018), 381-410.

²⁸ Τοποθετήθηκε στη θέση όπου σε όλους σχεδόν τους μονόχωρους ναούς του 14^{ου} αιώνα της Καστοριάς, απεικονίζεται η Ανάληψη, μια ακόμη δόξα του Χριστού.

²⁹ Μαξίμου του Ομολογητού, *Περί διαφόρων αποριών*, P.G. 91, 1400 D.

δεξιά του Βασιλέως των βασιλευόντων η Παναγία Βασίλισσα, η οποία σύμφωνα με τον Παλαμά κατέχει τα δευτερεία της Αγίας Τριάδας και «προϊσταται τῶν σωζομένων». Είναι «ἡ γέφυρα δι' ἧς κατέβη ὁ Θεός», η νέα Εύα και το πρώτο ανθρώπινο πρόσωπο που δέχτηκε την θέωση. Η συνεισφορά της στην ενσάρκωση του Λόγου εγκωμιάζεται ακριβώς από κάτω στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης με την επωνυμία *ἡ τιμιωτέρα των Χερουβίμ*³⁰, ενώ η ταπείνωση και η προσφορά της ελευθερίας της γίνεται φανερή στον Ευαγγελισμό που εικονίζεται στον ίδιο τοίχο. Η απεικόνιση της αχειροποιήτου εικόνας του Χριστού γίνεται με διπλό τρόπο με το Άγιο Μανδήλιο και το Άγιο Κεράμιο στην ενδιάμεση ζώνη ανάμεσα στον Ευαγγελισμό και την Αγία Τριάδα. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ο οποίος προετοίμασε τον δρόμο του Μεσσία ως ο μεγαλύτερος Προφήτης, «ἀμὴν λέγω ὑμῖν, οὐκ ἐγγίγεται ἐν γεννητοῖς γυναικῶν μεῖζων Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ· ὁ δὲ μικρότερος ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν μεῖζων αὐτοῦ ἐστιν» (Ματθ. 11:11), τοποθετήθηκε συμμετρικά στα αριστερά της δόξας του Χριστού. Η σύνθεση ολοκληρώνεται με τις δύο μορφές των προφητῶν στις γωνίες: του Δαβὶδ στα δεξιά, που κρατάει ειλητό με απόσπασμα από τον 44^ο ψαλμό και του Δανιήλ στα αριστερά «ἐθεώρουν ἕως ὅτου οἱ θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιοὶ ἡμερῶν ἐκάθητο, καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὥσει χιών, καὶ ἡ θρίξ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὥσει ἔριον καθαρόν, ὁ θρόνος αὐτοῦ φλόξ πυρός, οἱ τροχοὶ αὐτοῦ πῦρ φλέγον» (Δανιήλ 7: 9-14), οι οποίοι περιέγραψαν με τις προφητείες τους τις δύο εκφάνσεις του Λόγου. Μετά την δημοσίευση δυο ακόμη άγνωστων παραστάσεων που ανήκουν στην ίδια εικονογραφική ενότητα, όπως είναι η σκηνή του ανατολικού τοίχου του αγίου Νικολάου του Τζώτζα³¹ και η εικόνα της Βέροιας³², πρόσθεσαν νέο ενδιαφέρον στην έρευνα για τα κείμενα που τις υποστήριζαν. Η Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη³³ εντόπισε ομιλία του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, η οποία σχεδόν περιγράφει το θέμα της εικόνας της Βέροιας³⁴ και συμβάλλει στην αναζήτηση και άλλων ερμηνευτικών κειμένων για την αξία των ψαλμών, τους οποίους ύμνησε ο μέγας ιεράρχης με φράσεις όπως «Καὶ μὴ μοι λεγέτω τις, ὅτι πρὸ τῆς ἐρμηνείας οὐκ ἤδειν τῶν ψαλμῶν τὴν δύναμιν. Καὶ γὰρ πρὸ τῆς ἐρμηνείας παντὶ τῷ ὁπωσοῦν βουλομένῳ προσέχειν ἀρκεῖ καὶ εἰς στίχος πολλὴν ἐνθεῖναι φιλοσοφίαν, καὶ εἰς δόγμα διορθῶσαι, καὶ εἰς βίον ὠφελῆσαι τὰ μέγιστα».

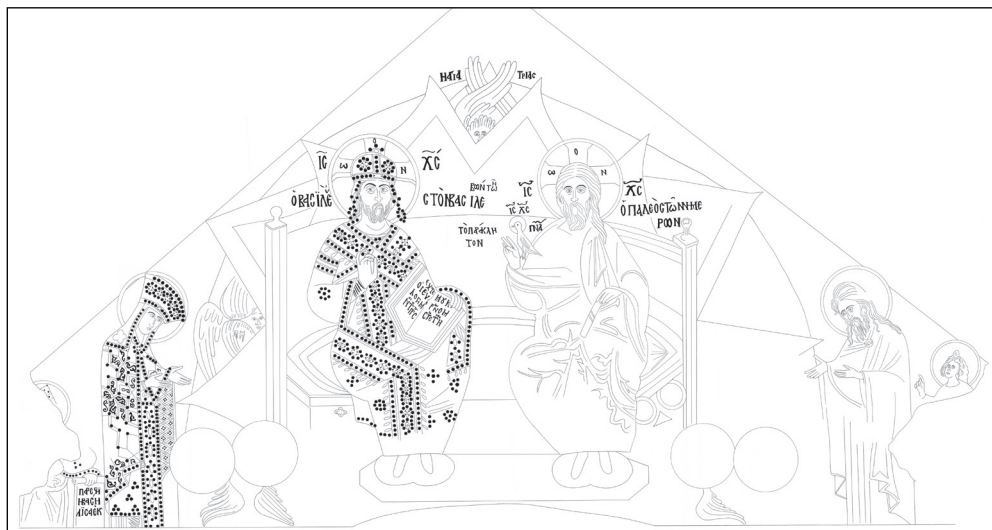
³⁰ Στο μεγαλυνάριο που ψάλλεται μετά τον 50^ο ψαλμό και την Θ' Ωδή της Ακολουθίας του μικρού παρακλητικού κανόνα προς τιμήν της Θεοτόκου, περιέχεται η επωνυμία της Παναγίας, «Τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβείμ καὶ ἐνδοξοτέραν ἀσυγκρίτως τῶν Σεραφείμ, τὴν ἀδιαφθόρως Θεὸν Λόγον τεκουσάν, τὴν ὄντως Θεοτόκον, σὲ μεγαλύνομεν». Για την «σχολή του Αγίου Σάββα», από την οποία προέρχονται οι τρεις μεγαλύτεροι υμνογράφοι (Ιωάννης Δαμασκηνός-Ανδρέας Κρήτης-Κοσμάς ο Μελωδός), βλ. Β.Κατσαρός, *Υμνογραφία*, Γράμματα Ι, Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, τ. Γ', ΕΑΠ, Πάτρα 2001, 157-169. Στο φόντο της εικόνας της Παναγίας ανάμεσα στο ακτινωτό φώς, ξεπροβάλλουν τα Χερουβίμ.

³¹ Ι. Σίσσιου, *Μια άγνωστη σύνθεση*, 528-534.

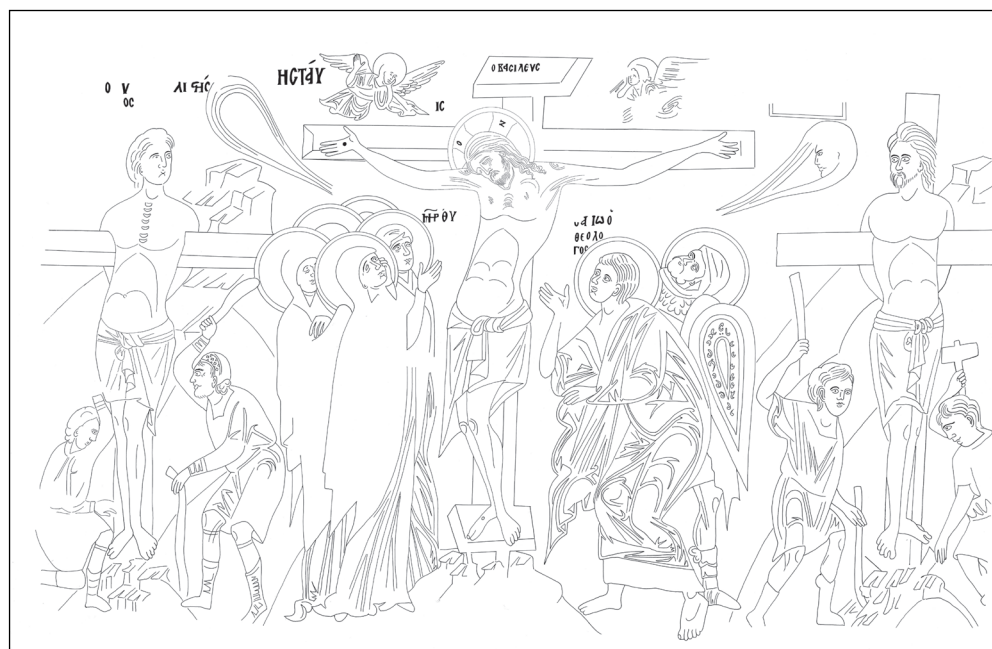
³² Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Παρέστη η βασίλισσα εκ δεξιῶν σου*, Τόμος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη 1998, 141-147.

³³ Στο ίδιο, 142-144.

³⁴ Στο ίδιο, 143, όπου ο διάχυρος ιματισμός της Παναγίας παραλληλίζεται με την αφθονία των αρετών της.

Εικ. 8 Άγιος Νικόλαος Τζώτζα. Αγία Τριάδα
Сл. 8 Св.Никола ту Ђођа. Света Тројца

Εικ. 9 Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Сл. 9 Свети Ђорђе ту Вуну. Распеће

Στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτση ο μοναχός Νείλος, ο οποίος φαίνεται να είναι κτήτορας όχι μόνο της εικόνας του πάτρωνα του ναού, αλλά και των τοιχογραφιών της διακόσμησης του 14^{ου} αιώνα κατάρτισε αντίστοιχο πρόγραμμα. Οι άγιες μοναχές Κυριακή και Παρασκευή καταλαμβάνουν σημαντική θέση στις παρειές της εισόδου του ναού. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στις απεικονίσεις της αγίας Κυριακής και Βαρβάρας είναι οι αρχοντικές τους ενδυμασίες και τα καπέλα, που παραπέμπουν από τη μια πλευρά στην ευγενική τους καταγωγή και από την άλλη υπαινίσσονται τη συμμετοχή σε ενδεχόμενη παράσταση της Ουράνιας Βασιλείας της κατώτερης ζώνης του βόρειου τοίχου, που έχει καλυφθεί και στις δύο περιπτώσεις από νεώτερο στρώμα ζωγραφικής. Την υπόθεση αυτή συνεπικουρεί και η πλούσια αρχοντική ενδυμασία του αρχαγγέλου Γαβριήλ της σκηής του Ευαγγελισμού, η οποία είναι παρόμοια με αυτήν του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα και του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και συνήθως συνοδεύει την συγκεκριμένη σύνθεση. Στη σκέψη των κτητόρων και ιδιαίτερα αυτών που σχετίζονται με τον ασκητισμό κατά τη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου των Παλαιολόγων ανιχνεύονται οι ιδέες των ησυχαστών, οι οποίες προτείνουν λύσεις διεξόδου από την παρακμή εφαρμόζοντας την γνωστική μέθοδο της εμπειρικής μετοχής στην αλήθεια. Τους ενδιαφέρει η άμεση γνώση του προσώπου μέσω των ενεργειών της ουσίας και αναζητούν το άκτιστο φώς που θα τους οδηγήσει στη θέωση. Γίνονται χορηγοί μικρών ναών – μανσωλίων στους τοίχους των οποίων φιλοξενούνται οι επίκαιρες ιδέες τους και λόγω του περιορισμένου χώρου συγκλίνουν σε μια συμπίκνωση του μηνύματος που θέλουν να στείλουν και στον υπόλοιπο κόσμο. Επανερχόμενοι όμως στην επίδραση του ησυχασμού σε ορισμένες σκηνές, στη Σταύρωση του Αγίου Νικολάου του Κυρίτση που παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την αντίστοιχη του αγίου Γεωργίου στο Ρολόσκο ο Β. Ήυριħ³⁵ εντόπισε και τα κείμενα πάνω στα οποία στηρίχθηκε ο εικονογράφος. Μέσα από την βαθύτερη ανάλυση ιδιαίτερα των συγγραμμάτων του αγίου Ιωάννου του Χρυσόστομου³⁶. Το ξύλο της ζωής, που φυτεύτηκε στον παράδεισο, θυμίζει τον Αδάμ, την ευδαιμονία και την πτώση του. Γι' αυτό ο ασκητικός βίος συνδέθηκε με τον πιο αυθεντικό τρόπο με το πάθος και ενέπνευσε τις μοναχικές κοινότητες των δύο ναών για την εικόνα της Σταύρωσης. Ο διάλογος του Άδη με τον διάβολο, δεν υπάρχει στην Καστοριά, είναι παρούσα όμως η μορφή της Εύας, η οποία ξεπλένει τις αμαρτίες της με το αίμα του Χριστού. Η Εύα, η οποία στο Ρολόσκο είναι γυμνή από την μέση και πάνω, αλλά υποβάλλει την Παναγία μέσω του άμετρου θρήνου σ' έναν υποτιθέμενο διάλογο με τον Χριστό, τον οποίο συναντούμε στον Ρωμανό τον Μελωδό. Στο κοντάκιο του, που είναι αφιερωμένο στην Μεγάλη Παρασκευή, εις το Πάθος του κυρίου και εις τον θρήνο της Θεοτόκου³⁷, επικρατεί η συγκινησιακή φόρτιση της Παναγίας στον σπαρακτικό διάλογο με τον Χριστό. Σ' αυτόν τον διάλογο γίνεται αναφορά στην τύχη του Αδάμ και της Εύας.

³⁵ B.J. Ήυριħ, *Πολοшко – хиландарски метох и Драгутинова гробница*, ЗНМ 8 (1975), 333-336, I. Σίσσιου, Ο άγιος Νικόλαος του Κυρίτση στην Καστοριά και ο άγιος Γεώργιος στο Ρολόσκο, *Ниш и Византија* 9 (Ниш 2011), 321-347.

³⁶ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλία εις το όνομα του κοιμητηρίου και εις τον σταυρόν του Κυρίου*, PG 49, 396-397.

³⁷ J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Melode, Hymnes*, IV, Introduction, texte

Εικ. 10 Εικόνα Αγίου
Ιωάννου Χρυσοστόμου
Сл. 10 Икона св. Јована
Хризостома

Ένας ασυνήθιστος τύπος Σταύρωσης, με τους δύο ληστές να εικονίζονται εκατέρωθεν της μορφής του Χριστού, βρίσκεται στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού³⁸. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο ένας από τους δύο ληστές φέρει φωτοστέφανο³⁹. Στη σύνθεση, εκτός από τους βασικούς συμμετέχοντες στο γεγονός που περιγράφεται στα ευαγγέλια, ο Χριστός στον σταυρό ως βασιλεύς της δόξης, η Παναγία και οι γυναίκες της Ιερουσαλήμ, ο Ιωάννης και ο Λογγίνος, οι άγγελοι που κλαίνε, οι προσωποποιήσεις του Ήλιου και της Σελήνης, παριστάνονται και οι δύο ληστές με τους δήμιους. Στο ευαγγέλιο του Μάρκου (Κατά Μάρκον, 15, 27 – 32), η συσταύρωση του Χριστού με τους δύο ληστές, φέρνει στο προσκήνιο την εκπλήρωση της προφητείας του Ησαΐα (Ησαΐας 53, 12) και στο αντίστοιχο του Λουκά το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στον διάλογο μεταξύ των ληστών και του Χριστού, όπου γίνεται ειδική μνεία στην εξομολόγηση

critique, traduction et notes, XXXV, SChr. 128, Paris 1967, 158-187, Gr. Dobrov, *A dialogue with Death, Ritual Lament and the θρήνος Θεοτόκου of Romanos Melodos*, Greek, Roman and Byzantine Studies 35, 1994, 385-405.

³⁸ Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, 121-122.

³⁹ Τα περισσότερα παραδείγματα βρίσκονται στην Σερβία. Για όλη την παλαιότερη και νεότερη βιβλιογραφία βλ. С. Кешић-Ристић, *Циклус Христовог страдања*, Зидно сликарство Дечана, Грађа и студије, Београд 1995, σελ. 127-128, εικ. 2, Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 387, Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 147, Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1995, 102, 130, φωτ. 69, τοι ιδίου, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 322, 332, του ιδίου, *Грачаница*, Београд 1998, 121-122, С. Габелић, *Лесново*, Београд 1998, 80, φωт. 30.

και την τελική μετάνοια του ενός εξ αυτών (Κατά Λουκάν, 23, 33 και 39 – 43), ενώ το επεισόδιο με τα συντριπτικά κτυπήματα των ποδιών τους περιγράφεται στο Κατά Ιωάννη (19, 32-33). Ωστόσο μόνο στο απόκρυφο ευαγγέλιο του Νικόδημου πληροφορούμαστε τα ονόματα των δύο ληστών. Όλες οι αναφορές που γίνονται στα συγκεκριμένα κείμενα της Αγίας Γραφής είναι περιληπτικές και χρήζουν ερμηνείας, σαν αυτή του Θεοφύλακτου Βουλγαρίας εις το Κατά Λουκάν, όπου προσπάθησε να εξηγήσει ποιος είναι ο λόγος που δεν υπάρχει πρόβλημα στην ταύτιση του παραδείσου με την ουράνια βασιλεία (P.G 123, 1106) *Ὁ γάρ ληστής ἔστι μεν ἐν παραδείσῳ, ἦτοι τῇ βασιλείᾳ, καὶ οὐ μόνον αὐτός, ἀλλὰ καὶ πάντες οὓς ἀριθμείται ὁ Παῦλος.*

Στην κατεύθυνση της αναζήτησης του ιδεολογικού υπόβαθρου, πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η επιλογή του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου της Σταύρωσης έχει ιδιαίτερη σημασία η εξέταση ορισμένων κειμένων που αφιερώθηκαν στον σταυρό και τον ληστή. Σε τέσσερις τουλάχιστον ομιλίες του ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος ασχολείται με το θέμα. Στην ομιλία του (P.G. 62, 749), *εἰς τὸν σταυρὸν καὶ εἰς τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ ληστοῦ*, την οποία έκανε Μεγάλη Παρασκευή μιλάει για τον δίκαιο ληστή και τα μηνύματα που εκπέμπει η μετάνοια του. Με την μορφή των ερωταπαντήσεων και το γνωστό γλαφυρό ύφος απευθύνεται στο ακροατήριό του, το οποίο είχε ήδη καθιερώσει την συνήθεια συγκέντρωσης μπροστά στον κοιμητηριακό ναό την συγκεκριμένη μέρα. Δογματικά τεκμηριωμένη η θέση του και με λογοτεχνική ζωντάνια προσφέρει το ερμηνευτικό εργαλείο στον ζωγράφο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, σε σημείο που να μπορεί να κάνει την σύνδεση με το βαθύτερο νόημα της χωροθέτησης της παράστασης. Στη συγκεκριμένη ομιλία ο Χρυσόστομος προτείνει να μην ντραπούμε ακόμη και να θεωρήσουμε δάσκαλο μας τον ληστή, επειδή είναι ο πρώτος άνθρωπος που φάνηκε άξιος να μπει στη βασιλεία των ουρανών. Την σύνδεση όμως με την πτώση και την ανύψωση του ανθρώπου, τον Αδάμ και τον ληστή την κάνει στην επόμενη ομιλία, *εἰς τὸν τίμιον σταυρὸν καὶ εἰς τὴν ληστήν*, στην οποία λέγει: *σήμερον ἀδελφοὶ Ἀδὰμ ἐξεβλήθη τοῦ παραδείσου διὰ τὴν παρακοήν, σήμερον πάλιν εἰσάγεται εἰς τὸν παράδεισον. Καὶ μαρτύς ὁ ληστής. Ἐξήλθεν κλέπτης καὶ εἰσῆλθεν κλέπτης, ἐξήλθεν ὁ κλέψας παρὰ τὸ βούλημα τῆς ἐντολῆς καὶ εἰσῆλθεν ὁ κλέψας ἀπὸ τοῦ σταυροῦ τὴν σωτηρίαν. Οἶδα καὶ πρώην εἰρηκῶς περὶ τοῦ ληστοῦ, ἀλλ' ἔχει διαφόρους ἱστορίας ὁ τοῦ σταυροῦ λόγος. Ἐκεῖνος ὁ ληστής διὰ ξύλου θανατοῦται, οὗτος ὁ ληστής ἀπὸ ξύλου τρυγᾷ τὴν σωτηρίαν.* Ωστόσο αποκαλυπτικά στοιχεία εντοπίζονται και σε άλλες ομιλίες του. Για παράδειγμα στην ομιλία *εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου ξύλου*, (P.G. 62, 747), νομίζουμε ότι υπάρχει το υπόβαθρο για τον σχηματισμό της Σταύρωσης στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτη, όπου εγκωμιάζεται με ξεχωριστό τρόπο ο σταυρός: *χαίροις, σταυρὲ, ἔνδυμα τῶν νεοφωτίστων, καὶ φύλαξ νηπίων· χαίροις, σταυρὲ, δούλων ἐλευθερία, καὶ ἀποθνησκόντων ἐντάφιον*, επιτρέποντας και στον κτήτορα να ελπίζει για την σωτηρία του, ενώ *εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου* (P.G. 49, 470), ονομάζει τον θάνατο ύπνο.

Όπως αντιλαμβανόμαστε τα κείμενα των ομότροπων αγίων αποτελούν σταθερή βάση έμπνευσης για την εξέλιξη της εικονογραφίας ορισμένων σκηνών. Στη Θεσσαλονίκη και στο παρεκκλήσι της μονής Βλατάδων⁴⁰ αναπτύχθη-

⁴⁰ Γ. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων*, (Ανάλεκτα

Εικ. 11 Παρεκκλήσιο
Αγίων Αναργύρων
Βατοπαιδίου. Άγιος
Γρηγόριος Παλαμάς
Сл. 11 Пареклис
Св.Бесребреника
Βατοпеда

κε ανάλογος προβληματισμός, ο οποίος οδήγησε στην ανεύρεση του αποσπάσματος του εγκωμιαστικού Λόγου του Φιλοθέου για την συναπεικόνιση του Χρυσοστόμου με τον Παλαμά⁴¹. Από το συγκεκριμένο κείμενο αντλήθηκαν και άλλα στοιχεία για να ερμηνευτούν οι συναπεικονίσεις των τεσσάρων αγίων στα λοφία του τρούλου⁴². Έτσι μέσω του Οράματος του Λαυριώτη ασκητή προτάθηκαν και τα πρόσωπα της συναπεικόνισης στα τέσσερα λοφία, που είναι οι ομότιμοι Τρεις Ιεράρχες Βασίλειος, Χρυσόστομος και Γρηγόριος ο Θεολόγος. Αυτά τα δεδομένα προέκυψαν μετά την συγγραφή του εγκωμιαστικού Λόγου, την οποία ο Τσάμης τοποθετεί μετά το 1364⁴³. Τότε δηλαδή που ο Φιλόθεος συνέλεγε στοιχεία για την επίσημη ανακήρυξη του Παλαμά ως αγίου. Η συγκεκριμένη διαδικασία όπως αναφέρει ο Φιλόθεος είχε ξεκινήσει ήδη επί Πατριάρχου Καλλίστου και ολοκληρώθηκε, όταν επανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο⁴⁴. Η υπόθεση του Φουστέρη για προσωπική συμμετοχή του Φιλοθέου στην κατάρτιση του εικονογραφικού προγράμματος του παρεκκλησίου έχει στέρεα βάση και βοηθά στην ακριβέστερη χρονολόγηση του διακόσμου που την τοποθετεί

Βλατάδων 12) Θεσσαλονίκη 1971, 120-121, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Βλατάδων τελευταία αναλαμπή της βυζαντινής ζωγραφικής στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985, 231-237, της ίδιας, *Οι πρώτες απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη*, Πρακτικά θεολογικού συνεδρίου εις μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Θεσσαλονίκη 1986, 247-256.

⁴¹ S. Gerstel, *Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike*, DOP 57 (2003), 235-237.

⁴² Γ. Φουστέρης, *Καθολικό της μονής Βλατάδων. Λανθάνοντα ιστορικά στοιχεία στο εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου*, Κτίτωρ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γ. Βελένη, Θεσσαλονίκη 2017, 438-440.

⁴³ Δ. Τσάμης 1984, 22-23

⁴⁴ Φιλοθέου Κοκκίνου, *Συνοδικός Τόμος κατά Προχόρου Κυδώνη*, PG 151, 711C.

ανάμεσα στα 1361 και 1364⁴⁵. Για την περαιτέρω διαλεύκανση της ταύτισης Παλαμά-Χρυσοστόμου είναι διαφωτιστικές και οι δύο χρυσοστομικές παραστάσεις στο πρόγραμμα του παρεκκλησίου που ενισχύουν την τυπολογική τους σχέση.

Με την επωνυμία Νέος Χρυσόστομος συνδέθηκαν οι πρωϊμότερες απεικονίσεις από την Καστοριά και το Άγιον Όρος⁴⁶, δηλαδή τα πορτρέτα του στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού και στο παρεκκλήσι των Αγίων Αναργύρων της μονής Βατοπαιδίου⁴⁷. Το πορτρέτο στους Αγίους Τρεις είναι του 1401 και επαναλαμβάνει απλά τον γνωστό τύπο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Υπάρχει κάτι κοινό σ' αυτές οι παραστάσεις; Πρώτα απ' όλα η επωνυμία και μετά οι κτήτορες που είναι Σέρβοι. Την σύνδεση Καστοριάς-Αγίου Όρους την θεωρούμε δεδομένη γιατί προϋποθέτει τον σχηματισμό ομάδας μαθητών και οπαδών του Παλαμά, η οποία διέκρινε όπως τονίζει και ο Φουστέρης τα κοινά ιδιώματα με τον Χρυσόστομο. Πως όμως συνδέθηκε η Καστοριά με την τιμή του αγίου; Από τις αναφορές του Φιλοθέου στη συλλογή θαυμάτων που συγκέντρωσε από μαρτυρίες αρχιερέων της περιφέρειας του Βυζαντίου συνάγεται το συμπέρασμα ότι ένα τέτοιο θαύμα έγινε και στην Καστοριά. Οι μαρτυρίες περί θαύματος θα πρέπει να είχαν προηγηθεί της κοίμησης και να είχαν καταγραφεί ίσως μετά από επίσκεψη του στην πόλη; Η απάντηση βρίσκεται στα αποσταλέντα τεκμήρια προς το οικουμενικό πατριαρχείο για την διακήρυξη της αγιότητας. Η κοίμηση του έγινε μια μέρα μετά την εορτή του Χρυσοστόμου, δηλαδή στις 14 Νοεμβρίου, όπως την είχε προαναγγείλει ο ίδιος. Κλειδί για την διαλεύκανση των γεγονότων θεωρούμε ότι είναι ο συνεορτασμός Παλαμά-Χρυσοστόμου⁴⁸, ο οποίος θα πρέπει να συνδυαστεί και με την αποδοχή στη συνείδηση του πληρώματος της εκκλησίας της αγιότητας ενός κεκοιμημένου μέλους, μια διαδικασία συνηθισμένη στην ορθοδοξία. Προκειμένου να γίνει πράξη ο συνεορτασμός η ανέγερση και αφιέρωση ναού στην πόλη προς τιμήν του⁴⁹ ήταν λογικό να συμπεριλάβει και τον Χρυσόστομο, όπως το είδαμε να γίνεται και στη Μονή Βλατάδων. Από την έρευνα σε όλες τις διαθέσιμες πηγές, ναός αφιερωμένος στον Παλαμά δεν βρέθηκε. Μια προσεκτική ματιά όμως στα οθωμανικά κατάστιχα του 1445 μας φέρνει μπροστά σ' ένα σημαντικό εύρημα. Στον κατάλογο των 18 μοναστηριών που καταγράφηκαν ξεχωριστά από τις υπόλοιπες εκκλησίες της πόλης υπάρχει μονή αφιερωμένη στον άγιο

⁴⁵ Γ. Φουστέρης, 452.

⁴⁶ Ε. Τσιγαρίδας, *Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και της Βέροιας. Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου*, Πρακτικά θεολογικού συνεδρίου εις μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Θεσσαλονίκη 1986, 264-268, 275-276.

⁴⁷ V.J. Đurić, *Les fresques de la chapelle du despote Jovan Ugleša a Vatopedi et leur valeur pour l'étude de l'origine thessalonicienne de la peinture de Resava*, ZRVI 17, 131-132.

⁴⁸ Θ. Γιάγκου, *Η εορτή του αγίου Γρηγορίου Παλαμά και η τιμή του αγίου στην Ιερά Μονή Βλατάδων*, Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Η Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Βλατάδων, Πρακτικά Θ' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2005, 73-89, του ίδιου, *Μαρτυρίες περί της μνήμης του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο Άγιον Όρος*, Κληρονομία 28 (1996) 9-30.

⁴⁹ J. Meyendorf, *Introduction*, 168-170, Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εις Αγ. Γρηγόριον Παλαμάν αρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1984, 22, 79.

Ιωάννη τον Χρυσόστομο⁵⁰. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε λοιπόν ότι στη συγκεκριμένη μονή ανεγέρθηκε παρεκκλήσιο, το οποίο αφιερώθηκε στον άγιο Γρηγόριο Παλαμά. Στις επόμενες καταγραφές του 16^{ου} αιώνα δεν αναφέρεται πουθενά το όνομα της μονής, εξέλιξη την οποία δικαιολογούμε από την σταδιακή αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού και την καταστροφή και άλλων μνημείων. Η μοναδική ίσως εικαστική επιβίωση από τη μονή είναι η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς, την οποία ο Ε.Τσιγαρίδας χρονολόγησε στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα⁵¹. Την σχετικά γρήγορη αναγνώριση της αγιότητας του, την αποδίδουμε στην ευαισθησία που υπήρχε ανέκαθεν στην περιοχή γύρω από δογματικά θέματα, τα οποία προκαλούσαν αντιλεγόμενες απόψεις όπως αυτό της Αγίας Τριάδας και της εκπορεύσεως του αγίου Πνεύματος. Άμεσα ανταποκρίθηκε και ο Φιλόθεος στη συγγραφή Συναξαρίου και εκτενούς Βίου και Ακολουθίας προς τιμήν του.

Με βάση τα παραπάνω εκτιμούμε ότι το αρχικό πορτρέτο του αγίου στην Καστοριά δεν σώζεται και ίσως και μια ιστόρηση πλαισιωμένη και από άλλα θέματα με προβληματισμό για την συναπεικόνιση με τον Χρυσόστομο να χάθηκε για πάντα. Το πορτρέτο όμως που υπάρχει στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού με την επωνυμία Νέος Χρυσόστομος διαθέτει εκείνα τα χαρακτηριστικά που σύμφωνα με κάποιον κανόνα ορίζουν το πορτρέτο: την φυσική ομοιότητα και τις μοναδικές λεπτομέρειες⁵². Ο ζωγράφος της Καστοριάς σε σχέση μ' αυτόν του Βατοπαιδίου έβαξε και βρήκε στοιχεία κοινά ανάμεσα στον Παλαμά και τον Χρυσόστομο, όπως η παπαλήθρα (αντιπαραβολή εικόνας και τοιχογραφίας) και αποφάηνισε την μορφή όσο πιο αντικειμενικά μπορούσε. Είναι μία εικαστική παράσταση η οποία επιτρέπει την αναγνώριση της προσωπικότητας, την κοινωνική του θέση, την σημασία ή την ιεράρχηση στην αγιολογική και εκκλησιαστική κλίμακα.

⁵⁰ Την μελέτη των κατάστιχων από το πρωτότυπο που σώζεται στο Οθωμανικό Αρχείο Πρωθυπουργίας της Κωνσταντινούπολης υπό τα στοιχεία MAD 237 έκανε τελευταία ο Φ. Κοτζαγεώργης, ο οποίος όμως στο πόνημα του *Πρώιμη Οθωμανική Πόλη* δεν παραθέτει τον κατάλογο των μοναστηριών. Γι' αυτό τον λόγο ανατρέξαμε στην παλαιότερη μελέτη του Μ. Соколиски, *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Описни пописни дефтери од XV век*, том 2, Скопје 1973, 76, όπου ανάμεσα στις 18 μονές, όγδοη κατά σειρά, εντοπίσαμε την μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Τον ίδιο κατάλογο δημοσίευσε και ο Κ. Μουστάκας, *Πρώιμες ιστορικές μαρτυρίες για τη μονή Μαυριώτισσας Καστοριάς (1530)*, Επιμ. Γ.Σαλακίδης. Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Α. Ιορδάνογλου, Θεσσαλονίκη 2011, 261.

⁵¹ Ε. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες*, Κατάλογος (2002).

⁵² Α. Grabar, *The portrait, Christian Iconography, A study of the Origins*, London 1969, 63.

Димитрије Сисију

(Археолог)

ПОРТРЕТ СВЕТОГ ГРИГОРИЈА ПАЛАМА У КАСТОРИЛИ
У ОДНОСУ НА РАЗДОБЉЕ СРПСКЕ ВЛАСТИ

Текстови за које сматрамо да су од посебне важности углавном су Докази који говоре о изливању Светог Духа и који су у два рукописа пронађени преведени са свог изворног облика на грчки. Грчки текст који је реконструисао Какридис, преведен је око 1360. године и вероватно је најстарија варијанта Доказа Гргура Паламе. Све горе наведено иде у прилог закључку да су његове књиге преко Свете Горе кружиле регионом који су окупирали Срби. Према подацима који се уочавају од 13. века, питање Свете Тројице је више пута окупирало православље, а посебно Охридску и Касторијску архиепископију због близине западном свету. Име Неос Хризостомос било је повезано са најранијим приказима Касторије и Свете Горе, односно његовим портретима Агиос Георгиос Тоу Воуноу и капелом Агиои Анаргирои у манастиру Ватопед. Портрет у Агиос Треису је из 1401. године и једноставно понавља познати тип Агиос Георгиос тоу Воуноу. Да ли постоји нешто заједничко са овим наступима? Пре свега име, а затим власници Срби. Везу између Касторије и Свете Горе сматрамо датом, јер претпоставља формирање групе ученика и следбеника Паламе, која је, како наглашава Фоустерис, разликовала заједничке идиоме са Хризостомосом. Али како је Касторија била повезана са чашћу светитеља? Из извештаја Филотеја у збирци чуда која је сакупљао из сведочења првосвештеника византијске регије, закључује се да се такво чудо догодило и у Касторији. Да ли би сведочења о чуду претходила његовом сну и можда би била забележена након његове посете граду? Одговор се налази у предметима који су послати екуменској патријаршији ради проглашења светости. Његов сан уследио је дан након празника Златоуста, односно 14. новембра, како је раније најавио. Верујемо да је кључ за разјашњавање догађаја прослава Паламе-Златоуста, која би требало да се комбинује са прихватањем у свести црквене посаде светости преминулог члана, процеса уобичајеног у православљу. Да би прослава постала стварност, изградња и посвета храма у граду у његову част било је логично да се укључи Хризостомос, као што смо видели да се то догодило у манастиру Влатада. Из претраживања у свим доступним изворима није пронађен храм посвећен Палами. Ближи поглед на османска насеља 1445. године, међутим, доводи нас до важног налаза. На списку од 18 манастира који су забележени одвојено од осталих цркава града налази се манастир посвећен светом Јовану Златоустом. Стога бисмо могли тврдити да је у овом манастиру подигнута капела која је била посвећена светом Григорију Палами. У следећим записима из 16. века име манастира се нигде не помиње, развој који оправдавамо постепеним порастом муслиманског становништва и уништавањем других споменика. Једини можда уметнички опстанак манастира је икона Светог Јована Златоустог из Византијског музеја Касторија. Релативно брзо препознавање његове светости приписујемо осетљивости која је увек постојала у околини догматских питања, што је изазивало опречна гледишта попут оног о Светој Тројици и изливању Светог Духа. Филотеј је такође одмах одговорио на писање Синаксарија и обиман Живот и след у његову част.